

DOUĂ AȘEZĂRI ROMÂNEȘTI DE LA RĂSCRUCEA DINTRE SEC. XII ȘI SEC. XIII LA BUCOV (JUD. PRAHOVA) ?

Maria Comșa, CULTURA MATERIALĂ VECHĂ ROMÂNEASCĂ
(AȘEZĂRILE DIN SECOLELE VIII - X DE LA BUCOV - PLOIEȘTI)
București, 1978, 182 p., Editura Academiei Republicii Socialiste România

Contribuțiile Mariei Comșa - cercetătoare cu vechi state de serviciu în deslușirea fenomenelor arheologice din secolele IV - X stârnesc totdeauna interesul specialiștilor prin obiectul investigat, prin noutatea ideilor , prin încheierile la care ajunge.

An de an Maria Comșa ne-a oferit studii și articole de o buna ținută științifică, în care adeseori sunt definite modalități noi în înțelegerea unor probleme privitoare la etnogeneza poporului român, relațiile acestuia cu neamurile în migrație, structurile social-economice și politice de pe teritoriul țării ș.a.

Acum, Maria Comșa vine în fata specialiștilor și a publicului cetitor cu un volum, o monografie arheologică¹ , în care sunt însumate rezultatele unor îndelungate investigații întreprinse sub formă de săpături arheologice în *punctele* Tioca și Rotari, de pe teritoriul localității Bucov (jud. Prahova).

Întrucât situațiile arheologice de la Bucov-Tioca și Bucov-Rotari sunt considerate a fi identice, ele au fost trasate laolaltă, ceea ce, metodologic privind lucrurile, este cât se poate de firesc.

Economia cărții se dezvoltă în cadrul următoarelor capitole : I. Introducere; II. Tipurile de așezare; III. Stratigrafia; IV. Locuințele și dependențele lor; V. Materiale de construcții descoperite în diferite complexe; VI. Ocupațiile; VII. Meșteșugurile; VIII. Îndeletnicirile (meșteșugurile) casnice; IX. Ceramica (Aceasta este înserată în subcapitolele : A. Ceramica locală ; B. Ceramica de tip bizantin; C. Considerații generale asupra ceramicii); X. Obiecte de uz casnic; XI. Instrumente pentru măsurat greutatea; XII. Podoabe și alte obiecte de import;

XIII. Armele; XIV. Scrisul; XV. Amulete, jocuri, instrumente muzicale; ritualuri; XVI. Problema ritului și ritualului funerar în așezările de la Bucov - gropile arse și cu cărbuni; XVII. Concluzii.

După cum se vede, Maria Comșa ne dezvăluie în această lucrare o paletă largă de materiale și probleme, unele mai interesante decât altele. Evident, în recenzia de față noi nu ne vom opri asupra fiecărui capitol în parte. În schimb, vom încerca să înregistrăm cât mai multe dintre observațiile cu semnificație majoră și care, prin ele însele, sunt de natură să înlănească conturarea unei imagini fidele a realităților arheologice de la Bucov.

Evantaiul cronologic al așezărilor de la Bucov se deschide cu vestigiile materiale (cioburi și silexuri) din prima epocă a fierului (Hallstatt). Urmează apoi unele complexe din secolul al III-lea (Bucov-Tioca), ori din secolul al IV-lea (Bucov-Rotari). Acestea le succed locuințele și nivelurile de viață din epoca feudală timpurie (sec.VIII-X), care, în fapt, constituie obiectul lucrării Mariei Comșa. În sfârșit, cel mai recent nivel arheologic este reprezentat de un strat conținând urme de locuințe și morminte din secolele XV - XVIII (Tioca) și *resturi sporadice* din secolul al XVII-lea (Rotari).

Locuințele din epoca feudală timpurie (sec.VIII-X) se încadrează în două tipuri: bordeie și *case de suprafață*. Acestea din urmă, la rândul-le, sunt și ele de două feluri: *case puțin adâncite* și *case construite la suprafața solului*. La Bucov-Tioca sunt 23 de bordeie² și 30 de case, iar la Bucov-Rotari, două bordeie și 14 case dintre care 5 considerate de autoare a fi servit ca dependințe sau ateliere.

Invocând observații stratigrafice, Maria Comșa susține că la Bucov -Tioca există trei etape de locuire caracterizate prin bordeie și *două etape de locuire reprezentate prin case puțin adâncite, cărora le urmează, alte două etape de case construite la suprafața solului* (p.14). Să reținem deci! La Bucov au existat - după opinia Mariei Comșa - 7 etape de locuințe. Prima etapa a bordeielor s-ar data în secolul al VIII-lea, a doua la sfârșitul secolului al VIII-lea și începutul secolului al IX-lea, iar a treia la mijlocul secolului al IX-lea. Cât privește casele puțin adâncite în pământ, unele s-ar data în a doua jumătate a secolului al IX-lea, iar altele la sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea, în timp ce ambele etape ale caselor construite la suprafața solului s-ar succeda în ceea ce a mai rămas din secolul al X-lea. Prin urmare în concepția Mariei Comșa așezările de la Bucov-Tioca și Bucov-Rotari și-au desfășurat existența pe parcursul a mai bine de 250 de ani³.

Confruntând afirmațiile autoarei cu situația reflectată în profilele publicate (fig. 3), cetitorul va remarca cu ușurință că celor 7 etape de locuire nu le corespunde un număr egal de niveluri arheologice, cum ar fi de așteptat. Faptul, dacă nu se datorează unei deficiențe în tehnica înregistrării observațiilor, n-ar trebui să ne surprindă. Se știe doar că în condiții speciale unuia și aceluiaș nivel îi pot corespunde mai multe etape de viață.

În continuare, Maria Comșa ne înfățișează pe îndelete locuințele, începând cu bordeiele și terminând cu casele (p.16-42). Bordeiele au formă pătrată, iar, uneori, ușor trapezoidală. Laturile lor măsoară în jur de 4m. Adâncimea gropilor, socotită de la nivelul vechi de călcare (aflat la circa 0,65m mai jos de nivelul actual) variază între 0,50 și 1,00 m. Pereții bordeielor, de la suprafața solului în sus, erau *făcuți din bârne*. Acoperișul, totdeauna în *două ape*, se

compunea dintr-un schelet de lemn, învelit cu paie sau stuf. Paiele și stuful erau *fixate*, ca să zicem așa, cu pietre de râu (p.16). Intrarea, formată din *trepte de lut cruțat*, se găsește, de obicei, pe latura sudică a bordeielor. De reținut, că în bordeiele de la Bucov nu au fost surprinse gropi de bucate.

Încălzirea și pregătirea hranei se făcea prin mijlocirea vetrelor deschise, amenajate în unul din colțurile încăperii. Din reprezentările grafice rezultă cu limpezime că majoritatea vetrelor sunt construite pe trei din laturile lor cu pietre. Multe dintr bordeie au câte două vetre: prima într-un colț, iar a doua în mijlocul locuinței. Există în cazuri excepționale și bordeie cu 3 sau 4 vetre. Astfel, bordeiul nr. 3 de la Bucov-Tioca, are trei vetre, iar bordeiul nr. 9 tot de la Bucov-Tioca, are 4 vetre. Din când în când s-au găsit și fragmente de *vatră cu margine înălțată, fără a se putea stabili dacă erau fixe sau portative* (p.22-23). La p.22 a lucrării, Maria Comșa menționează existența unor coșuri (pentru sobe) *făcute din împletituri de nuiele lipite cu lut*.

Casele *adâncite puțin în pământ*, dealtminteri ca și casele de la suprafața solului⁴ , au pereții *sprijiniți pe tâlpi de lemn*. Pereții sunt din lipitură de lut aplicată pe un schelet de lemn ori din nuiele.

Vetrele de foc sunt, mai mult sau mai puțin, adâncite. La locuințele din ultimele două etape de viațuire se întâlnesc și vetre înălțate ușor față de nivelul podelei. Și în aceste locuințe apar vetre cu margine. Încăperile de suprafață socotite a fi fost dependențe sau ateliere nu au vetre⁵ .

Acoperișul - deasemenea în două ape - era format dintr-un schelet lemnos, care susținea paiele sau stuful, fixate cu pietre de râu. Prin urmare, și în această privință se remarcă situații identice cu cele ale bordeielor.

Judicioasele observații ale Mariei Comșa privitoare la acoperișuri trebuie reținute, pentru că altfel, cetitorul, ajungând la p.43-44, ar putea fi tentat să creadă că *olanele* de la Bucov au servit la învelirea locuințelor, când în realitate - ele vor fi slujit la construcția vetrelor de foc sau a altor *accesorii* ale încăperilor⁶. Din acest punct de vedere Maria Comșa a procedat corect inserându-le în capitolul *Materiale de Construcții*. Dar pentru că a venit vorba de *olanele* de la Bucov, se cuvine să atragem atenția că cele mai multe dintre exemplarele publicate la p.43 sunt, în fapt, conducte de apă. Ne referim la piesele 2-6 din fig. 28 și, în special, la piesele 8-11 din aceeași figură⁷. Capetele conductelor de apă se recunosc ușor prin *mufele* de îmbucare, indicate de autoare ca praguri delimitând *partea care intra sub olanul următor;..... de restul corpului* (p.43). În treacănt fie spus, nicăieri nu au existat și nu există olane cu asemenea *praguri* (mufe). Pe undeva se pare că însăși Maria Comșa se îndoiește de propria-i identificare de vreme ce la p.44 admite posibilitatea ca *unele fragmente să provină și de la conductele de apă*. Oricum ar fi, noi vom reține și presupunerea avansată - ce-i drept, timid, - la p.146 că *olanele și conductele* de la Bucov sunt aduse de altundeva, de pildă, dintr-un centru fortificat aflat prin apropiere (probabil ca material de construcție⁸, adăugăm noi).

În bordeie și în case s-au găsit , pe lângă ceramică, cuie, topoare, vârfuri de săgeți, vârfuri de lance, verigi, amnare, cuțite (toate de fier), fusaiole de lut (prâsnele), unelte de os (sule), podoabe, constând din cercei de bronz sau alamă, mărgelile de sticlă etc. Asemenea vestigii au apărut și în afara locuințelor.

La locul potrivit noi ne vom opri asupra unora dintre ele. Deocamdată să reținem și descoperirea unei mari cantități de oase.

Analiza osteologică la care se adaugă observațiile strict arheologice au determinat-o pe Maria Comșa să conchidă - pe bună dreptate, socotim noi - că ocupația principală a locuitorilor de la Bucov -Tioca și Bucov-Rotari a fost creșterea vitelor. Agricultură venea pe locul doi. Desigur, vânătoarea nu era străină locuitorilor din amintitele așezări. Ne îndoiim însă că ei se ocupau și cu pescuitul, așa cum presupune Maria Comșa în temeiul a 7 oase de pește dintre care trei de crap (p.47). În lipsa unor unelte specifice (cârlige, harpoane, greutăți pentru plasă) este mai bine să se presupună că locuitorii de la Bucov își procurau peștele pe calea *schimburilor de mărfuri* sau cel mult al pescuitului întâmplător despre care autoarea amintește în altă parte a lucrării sale (p.144). Un meșteșug important îl constituia reducerea minereului de fier și, legat de el, prelucrarea fierului. Maria Comșa vorbește și de alte îndeletniciri cum ar fi, de exemplu, grădinaritul, prelucrarea osului, torsul, țesutul, prelucrarea pieilor și chiar extragerea țigăiului(!?).

Un accent deosebit a pus autoarea pe descrierea amănunțită a ceramicii. Și bine a făcut, pentru că cititorul va avea astfel posibilitatea să-și făurească o imagine proprie asupra a ceea ce constituie noutatea ce mai frapantă a cercetărilor de la Bucov.

Aici, în *punctele* Tioca și Rotari se întâlnesc toate categoriile de vase caracteristice culturii Dridu⁹ : ceramica nisipoasă lucrată la roata de mână, ceramica cu linii lustruite arsă inoxidant sau oxidant (unele fiind înfrumusețate cu incizii), ceramica cu angobă, vopsită sau pictată. Alături de aceste categorii apare, însă, și o specie de vase nemaiântâlnită până în prezent în vreunul din obiectivele arheologice datate în secolele VIII-X și situate în regiunile de la sud de Carpați sau în zonele Dunării de Jos¹⁰ . Avem în vedere oalele cu sau fără toartă modelate la roata rapidă, învârtită cu piciorul.

Noi nu ne vom opri asupra speciilor de ceramică proprii culturii Dridu. Ele sunt, mai mult sau mai puțin, cunoscute specialiștilor. În schimb, vom insista asupra vaselor executate la roata rapidă încadrate de Maria Comșa în categoria *Ceramica cu decor incizat, lucrată la roata rapidă* (p.60-67).

Pentru a înțelege specificitatea categoriei respective vom reproduce înseși cuvintele autoarei *Ceramica din această grupă, lucrată la roata rapidă, este întotdeauna arsă oxidant. Vasele prezintă în interior dungii orizontale adâncite, care s-au format datorită turației rapide a roții. Pe mijlocul fundului vaselor, în interior se află o adâncitură ca un fel de umbo, fie o adâncitură (rezultată) în urma apăsării lutului cu degetele de către meșterul olar, atunci când a început modelarea vasului. Pe partea exterioară a fundului vasului se văd linii concentrice, urmele desprinderii vasului de pe roată în urma tăierii cu sfoară* (p.60). Așadar, vasele din această categorie se recunosc din punct de vedere al tehnicii realizării prin dungile orizontale de pe fața interioară și *liniile concentrice*, de pe fața exterioară a fundului vasului. Asocierea acestor două particularități trebuie neapărat reținută pentru că altfel vasele la care ne referim ar putea fi confundate cu unele recipiente (extrem de rare) din cultura Dridu având dungii orizontale adâncite în interior, dar lipsite de cercuri concentrice pe fund. *Dungile orizontale* ale acestora din urmă au rezultat din modelarea lor la roata de mână, învârtită însă cu mai multă

îndemănare. *Tipurile de vase caracteristice pentru această categorie ceramică sunt (pe de o parte) borcanele ..... (iar pe de altă parte) oalele cu toartă de diferite dimensiuni având în general o formă elegantă și bine proporționată* ține să precizeze Maria Comșa (p.60).

În privința formelor autoarea distinge următoarele variante de borcane (fără toartă)¹¹ cu corpul ovoidal; cu corpul sferoidal; piriforme; cu diametrul maxim în regiunea umerilor; bitronconice sau *bitronconice rotunjite având diametrul maxim în mijlocul vasului*.

Ornamentul se compune când din linii orizontale dese acoperind aproape toată suprafața vasului sau benzi din linii orizontale, când din linii succesive , în val, *care uneori sunt subliniate de o bandă de linii orizontale*, (p.61). *Ca un element caracteristic pentru o anumită etapă de dezvoltare a acestei ceramici apare valul foarte larg ... Benzile sau liniile în val sunt dispuse succesiv sau adeseori se întretaie între ele* (p.61). Uneori este decorată și partea interioară a buzei.

Oalele cu toartă se încadrează în următoarele variante: cu corpul sferoidal sau ovoidal; cu corpul ușor bitronconic. De regulă, profilul buzelor este asemănător celor care caracterizează borcanele(fără toartă). Și în ceea ce privește formele, oalele cu toartă sunt *în general* asemănătoare cu borcanele (fără toartă). Toartele (ovale sau oval aplatizate cu sau fără nervuri în relief), încep de la nivelul buzelor. De câteva ori au apărut și toarte circulare în secțiune. Unele vase sunt de diametre mai reduse (ulcele). *Pe oalele și ulcelele cu toartă se întâlnește ornamentul compus din benzii de linii în val, întretăiate sau alcătuit din frunze de brad* (p.66). Va trebui să mai reținem că și buzele câtorva dintre oalele cu toartă sunt decorate pe fața lor interioară. În categoria ceramicii cu decor incizat lucrată la roata rapidă se înscriu anume vase de provizii modelate din aceeași pastă din care a fost modelat restul recipientelor (p.61).

Maria Comșa *constată* că ceramica cu decor incizat lucrată la roata rapidă apare în toate complexele de la Bucov (începând din secolul al VIII-lea și terminând cu secolul al X-lea) laolaltă cu celelalte specii de vase caracteristice culturii Dridu¹² . Autoarea ține să precizeze că această categorie reprezintă în primele două etape de viațuire (sec. VIII începutul sec. IX) numai 5-10% din totalul ceramicii și că procentul crește până la 50% în următoarele trei etape (începutul secolului al IX-lea - începutul secolului al X-lea) ca să scadă nițel, până la 45%, în ultimile două etape (începutul secolului al X-lea - sfârșitul secolului al X-lea) .

Originea priovincial-romană a acestei ceramici s-ar fi transmis prin intermediul ceramicii Cîndești -Ciurelu-Ipoțești (specia lucrată la roata rapidă). Dealtfel tot de origine provincial-romană este și cea mai mare parte a restului ceramicii¹³ . Ce-i drept, în cadrul acestora din urmă apar anumite vase, mai puține la număr, care se dezvoltă din ceramica lucrată la mână dacică și chiar slavă. Autoarea surprinde și unele influențe nomade, ca să nu mai vorbim de cele bizantine consemnate într-un capitol aparte (106-114).

Plecând de la *analiza* tipului de locuințe, a tipului de vatră, a ceramicii și a diferitelor obiecte de inventar Maria Comșa conchide că la Bucov suntem în fața unui monument arheologic caracteristic, în componentele sale de bază, civilizației vechi românești din secolele VIII - X.

Rezultatele cercetărilor Mariei Comșa sunt de natură să ofere o perspectivă nouă asupra

trecutului istoriei poporului nostru, iar aceasta cu atât mai mult cu cât nu există motive să ne îndoim că la Bucov avem de-a face, într-adevăr *cu o civilizație veche românească*.

Desigur, mai rămân de risipit unele disonanțe cronologice¹⁴. Pe câteva dintre ele le vom semnala chiar noi. Parcurgând paginile monografiei cititorul avizat este înclinat - la un moment dat - să dateze ceramica cu decor incizat, lucrată la roata rapidă către sec. XII - XIII. Noi nu ne vom opri asupra analogiilor ce se pot face în acest sens, dar vom atrage atenția că la Bucov au apărut și alte elemente de cultură materială - unelte, obiecte de uz casnic și podoabe - care, din punct de vedere cronologic, se încadrează, sigur, în vremurile de după secolul al X-lea. Ne referim în chip expres la piesa de lacăt cilindric din fier¹⁵, publicată sub fig. 26/27a-27b și la *amnarul ovoidal cu capetele drepte*¹⁶ de sub fig. 92/25, care n-au cum data înainte de secolul al XII-lea. Lacătele cilindrice de fier și amnarele ovoidale cu capetele drepte se răspândesc în spațiul geografic carpato-balcanic, cel mai devreme, la finele veacului al XII-lea¹⁷. Maria Comșa publică sub fig.86/10 și 11, două fragmente de căldare de lut. Ambele cioburi aparțin tipului de căldare, evoluat, întâlnit în regiunile intracarpatică în secolele XII - XIII¹⁸.

Întrucât exemplele de acest fel pot fi multiplicare, ne întrebăm dacă nu cumva dintr-o firească eroare de înregistrare stratigrafică, nivelele cuprinzând ceramica decorată cu incizii și lucrată la roata rapidă au fost datate în sec. VIII - X. în loc de sec. XII - XIII.

Oricum ar fi rezultatele cercetărilor de la Bucov ne pun în fața unei situații peste care nu se poate trece ușor cu vederea. Ne referim la constatarea potrivit căreia ceramica cu decor incizat lucrată la roata rapidă lipsește cu desăvârșire din așezările și necropolele de tip Dridu din Muntenia, datate, după cum se știe, în secolele VIII - X, deci într-o epocă în care *ființau* și așezările de la Bucov. Mai mult, această specie ceramică lipsește chiar din așezările vecine Bucovului. Ea nu s-a găsit nici la Slon nici la Vadu Săpat. Ea nu apare nici la Târgușor și nici măcar la Ploiești¹⁹. Drept urmare, ne întrebăm care-i explicația că o atare ceramică nu *sparge* limitele așezărilor de la Bucov ca să ajungă și în alte locuri, situate la o depărtare de numai 10-20-30 km, într-o vreme când la Tioca și Rotari veneau - după cum ne asigură autoarea - elemente și *influențe* tocmai din zonele baltice, din Crimeea și de mai departe încă²⁰. Este un subiect de meditație ce se cere deslușit în cazul în care nivelele cu ceramică incizată și lucrată la roata rapidă datează, într-adevăr, din veacurile VIII - X. În consecința ar trebui explicată și prezența vestigiilor arheologice datate - așa cum am văzut mai sus - în secolele XII - XIII.

Să aparțină aceste vestigii unui nivel arheologic, altul decât cele înregistrate de Maria Comșa și nesurprins încă? Greu de crezut ! Atunci, de ce n-ar fi posibil ca măcar o parte a locuințelor de la Bucov să dateze, de pildă, de la sfârșitul secolului XII - începutul secolului al XIII-lea ? Ce-i drept într-o asemenea eventualitate ar rămâne neexplicată asocierea elementelor specifice secolelor XII - XIII cu altele din secolele IX - X²¹. Această dificultate ar putea fi totuși surmontată dacă s-ar admite că la Bucov s-au operat, în vechime, anumite nivelări, în cursul cărora au fost antrenate elemente de cultură materială mai vechi în locuințele de suprafață și, invers, elemente de cultură materială mai noi, în bordeie. Iată, așadar, câteva din nedumeririle noastre care constituie tot atâtea motive de reflecție asupra stratigrafiei de la Bucov. Dar, oricare ar fi soluția stratigrafică și, implicit, cronologică, un fapt rămâne definitiv

câștigat: realitățile arheologice de la Bucov reprezintă un facies pe cât de inedit pe atât de spectaculos al civilizației vechi românești.

Meritul revine Mariei Comșa.

Din păcate, în monografia Mariei Comșa și-au făcut loc și unele neajunsuri (ne întrebăm însă ce lucrare de acest gen este scutită de neajunsuri). În nădejdea că autoarea va găsi cândva prilejul să le înlăture, noi îi vom semnala câteva dintre ele. Mai întâi ne vom opri asupra a trei patru nepotriviri din ilustrațiile volumului. Astfel sigla C 23 din profilul de sub fig.3, segmentul AB, trebuie citită C13 (Casa 13), iar sigla E - F din legenda figurii 3 trebuie citită F-G. Gropile de morți din segmentul profilului H-I fig.3 așa cum au fost desenate par a fi avut o adâncime inițială de 0,30 - 0,32 m și respectiv 0,15 - 0,16 m, ceea ce este imposibil de admis. În segmentul B - C al profilului din fig.3 nu apar urmele locuinței C6a, ceea ce înseamnă că în momentul desenării profilului, autorul săpăturii încă nu observase existența casei aflată deasupra bordeiului 2 (B2).

Așa numitele *instrumente muzicale*, de os de la p.136, fig.104, 2-3, figurate și pe copertă sunt publicate în poziție inversă. Firește, este o scăpare de atenție, asupra căreia nu ne-am fi oprit dacă am avea certitudinea că piesele sunt sigur datate. Plecând de la împrejurarea că aplici, oarecum asemănătoare, din bronz, se întâlnesc frecvent în epoca romană, ne întrebăm dacă piesele de la Bucov n-au ajuns într-un complex feudal timpuriu prin antrenarea lor dintr-un nivel databil în sec. III - IV e.n.

Unele dificultăți se remarcă în tehnica analogiilor. De pildă, atunci când este vorba de cerceii simpli, de vârfuri de săgeți, de mărgelile mici de sticlă se recurge la compararea lor numai cu elemente descoperite în complexe din sec. VIII - X, fără să se atragă atenția cititorului că acest gen de obiecte au o largă circulație în timp începând din epoca romană și până în epoca feudală târzie. În altă situație analogiile sunt forțate oarecum. Vorbind despre cuțitul cu mânerul terminat în volute (p.115-116 și p.117, fig.92/21) Maria Comșa îi caută originea în regiunile baltice, ca până la urmă să-l compare cu o piesă de la Dinogetia-Garvân, care - în realitate - este un sfredel²².

Unele incongruențe au rezultat din compararea castroanelor cu suport (chafing dishes), de neândoielnică tradiție bizantină, cu cele de la Corinth²³, din Grecia (p.108-112).

Întrucât vasele - chafing dishes apar la Corinth cel mai devreme la sfârșitul secolului al IX-lea (în realitate secolul al X-lea)²⁴, iar al Bucov ele apar încă din secolul al VIII-lea, autoarea opinează că tradiția acestora din urmă trebuie căutată în alt centru bizantin necunoscut încă și unde s-ar fi produs asemenea piese înainte de secolul al IX-lea. Maria Comșa are dreptate presupunând existența în Bizanț, în afara de Corinth, și a altor centre cu o astfel de ceramică. Unul dintre ele este chiar Athena²⁵ dar ne grăbim să adăugăm că tipurile primare de vase chafing dishes de la Atena datează tot din secolul al X-lea. Este locul să precizăm că vasele chafing dishes (sau cooking pots, în denumirea lui Talbot Rice, Byzantine Glazed Pottery, Oxford, 1930) după ce apar în veacul al X-lea, parcurg o etapă de maximă înflorire în prima jumătate a secolului al XI-lea. În Bizanț ele continuă să fie folosite până către sfârșitul domniei lui Alexie I Comnenul (1118), adică până în primele două decade ale veacului al XII-lea²⁶. Vorbind despre castroanele cu suport (chafing dishes) suntem puși în fața următoarei situații:

în timp ce exemplarele din Bizanț sunt date în secolele X - XII, cele de la Bucov sunt date în secolele VIII - X. Această discordanță ar putea fi înlăturată numai dacă se va dovedi că datarea exemplarelor din Grecia nu este asigurată încă. Altfel, va trebui să admitem că vasele - chafing dishes de Bucov datează, cel mai devreme, din secolul al X-lea²⁷.

Dincolo de rezervele noastre care n-au cum împieta asupra valorii globale a volumului recenzat vom reliefa dăruirea, seriozitatea și sârguința cu care Maria Comșa și-a elaborat opul. Descrierea și observațiile înregistrate sunt prezentate într-o strânsă îngemănare cu referințele bibliografiei de rigoare. Expunerea documentelor materiale este colorată de puncte de vedere originale și, uneori, soluții inedite în ceea ce privește cronologia și atribuirea lor etnică.

Ideile avansate vin în întâmpinarea sincerei dorințe de a se elucida unele probleme ale genezei culturii materiale vechi românești. Reușita câtorva dintre ele nu mai este nevoie de a fi subliniată. Rezultatele analizelor de sol, palinologice, osteologice, paleobotanice, sunt folosite într-un echilibrat raport cu datele arheologice.

Un cuvânt de laudă și acurateței stilului folosit. În sfârșit, vom sublinia bogăția și elocvența ilustrației. Prin aceasta am reliefat numai o parte a meritelor lucrărilor Mariei Comșa. Oricum, ea constituie un succes pentru autoare și - de ce n-am spune-o - pentru literatura arheologică din țara noastră.

NOTE

1. De reținut că Maria Comșa a participat - alături de Gh.Ștefan, I.Barea, E.Comșa - și la elaborarea monografiei *Dinogetia*, I, 1967.
2. În realitate, sunt 24 de bordeie. Al 24-lea, figurat sub casele 19 și 21, în planul de sub fig.3 nu este înregistrat de autoare.
3. Ținând seama de durata mare a existenței așezărilor de la Bucov ni se pare a fi relativ mic numărul locuințelor și al vestigiilor arheologice.
4. Din rândul acestora din urmă face excepție casa 17.
5. Surprinzător, dependința 2 de la Rotari, socotită a fi servit drept atelier de fierărie (p.15), n-u avea nici un fel de vatră de foc.
6. Vezi, INFRA, nota 8.
7. Piesa de sub 28/1 este reconstituită (în desen) greșit, dintr-un fragment de olan și unul de conductă.
8. Nu este exclus ca unele conducte să fi fost refolosite ca *burlane* de vatră. Rămâne de văzut dacă asemenea piese n-au cumva urme de funingine.
9. Referindu-se la această cultură, Maria Comșa se ferește de regulă să folosească termenul Dridu.
10. Unii cercetători datează anume faze ale culturii Dridu și în secolul al XI-lea; cf. Eugenia Zaharia, *SĂPĂTURILE DE LA DRIDU*, București, 1967, p.143 și urm.
11. În acest caz ne folosim de paranteză pentru a deosebi borcanele sau oalele fără toartă de cele cu toartă.
12. Vezi, mai sus, tipurile ceramice caracteristice culturii Dridu.
13. La p.96 Maria Comșa subliniind originea romană a tehnicii ștampilării vaselor, fapt remarcat de autoare încă din anul 1968 își însoțește afirmațiile cu nota 76 în care se precizează că *originea romană a acestor semne (citește tehnica de ștampilare n.o.) avându-le în vedere doar pe cele din Noricum este acceptată și de Petre Diaconu (Cf*

PĂCUTUL LUI SOARE, I, p.136), *schimbându-și părearea mai veche*. La drept vorbind, noi am admis originea romană a tehnicii ștampilării încă din 1966 (cf. Petre Diaconu, în RRH,V, 1966, 3, p.491, nota 14), deși cu doi ani înainte de a ajunge Maria Comșa la aceeași concluzie. În PĂCUTUL LUI SOARE, I, p.136 nu făceam altceva decât să subliniem - odată în plus - abandonarea tezei originii slave a acestei tehnici pe care o mai susțineam încă prin 1958 (Cf. Petre Diaconu, în CAPIDAVA, I, p.215-226). Nu pentru a ne satisface un inexistent orgoliu profesional, ci pentru a reazeza cronologia faptelor în făgașul adevărurilor vom reaminti aici că primul dintre cercetători (cel puțin, în țara noastră) care a atras atenția asupra tradiției romane a tehnicii ștampilării vaselor din epoca feudală timpurie am fost noi (ce-i drept bizuindu-ne doar pe semnele de la Noricum) Vezi și precizările noastre din SCIV, 25, 1974, 2, p.293 și, în special nota 39.

14. În recenzia noastră nu ne vom opri, în chip special, asupra pieselor susceptibile de a fi dintr-o epocă anterioară secolelor VIII - X, cum este, bunăoară, catarama de sub fig.95/19, caracteristică mai degrabă așezărilor și necropolilor de tip Sintana de Mureș-Cerniahov. În această ordine de idei se cuvine să precizăm că nici unul din vestigiile materiale încadrate de Maria Comșa în sec.VIII nu se datează numai în sec.VIII, ceea ce ne face să ne întrebăm dacă începuturile așezărilor feudale-timpurii de la Bucov nu sunt plasate prea devreme.

15. Pentru analogie Maria Comșa, p.28, nota 28 ne trimite la lucrarea lui B.A.Kolcin, în MIA, 38, Moscova-Leningrad, p.162, fig.127/g (citește fig.127/d). Acest tip de lacăt însă nu datează din sec. X. B.A.Kolcin ține să precizeze la p.162 că în așezările vechi rusești din secolele IX - X s-a folosit numai lacătul cubic sau trapezoidal și că după aceea la sfârșitul secolului al XII-lea și în secolul al XIII-lea, se dezvoltă lacătele cilindrice, de fier. Pentru analogiile de rigoare și data când au circulat în regiunile noastre, lacătele cilindrice de fier, vezi Petre Diaconu, în PĂCUTUL LUI SOARE, II, 1977, p.44 și bibliografia de acolo.

16. Pentru analogii și bibliografia respectivă, vezi Petre Diaconu, OP. CIT., p.40, fig.25/2-4 și fig. 26/1-2 și 41.

17. Vezi partea finală a notei 15 și nota 16. În categoria vestigiilor materiale care datează dintr-o vreme ulterioară secolului X intră și cântarul reconstituit în desen la p.119, fig.94/3. În nota 126 autoarea scrie *cântare similare celui de la Bucov Cf. B.A.Kolcin , OP CIT., p.162, fig.134 și p.164, fig.136*, scâpându-i din vedere că exemplarele din Uniunea Sovietică de acest gen sunt dateate grosso modo în sec. XII-XIII (vezi exemplarele de la Staraia Reazan, citate de B.A.Kolcin în OP. CIT., p.164). Interesant de subliniat totuși că aceste cântare își trag originea din cântarele din epoca romană.

18. Din păcate, în privința căldărilor de lut din Transilvania nu există încă un studiu special.

19. Sesizând această situație, Maria Comșa încearcă să o atenueze la p.151 în nota (de ce într-o notă?) nr. 220, recurgând la piese nepublicate (și de ce nepublicate?) provenind dintr-o colecție particulară (Salca - Oradea), din cercetări de suprafață (Cimpineanca, jud. Vrancea, Oarța de Sus, jud. Sălaj) sau din săpături arheologice (Greonii-Banat , Noșlac și Dăbica - Transilvania). Când, în sfârșit , se recurge la analogii cu piese publicate, cetitorului îi este indicat doar un singur ciob, (Mărcinele, jud. Dolj), descoperit însă nu în săpături ci în cercetări periegetice. Noi nu ne îndoim de valoarea analogiilor operate , dar n-avem nici o certitudine că fragmentele ceramice pomenite mai sus aparțin unor așezări din secolele VIII-X.

20. Aceeași întrebare privește tipul de locuință și tipul de vatră întâlnite la Bucov.

21. De reținut că la Bucov s-au descoperit cu ani în urmă și un tezaur de monede bizantine conținând - ca ultime emisiuni - exemplare bătute sub Manuel II Comnenul (1143-1181). Cf. C.Preda, în SCIV, 23, 1972, 3, p.396.

22. I.Bamea în DINOGETIA, I, 1967, p.83, notează că piesa are *un mic vârf în spirală* .

23. Vasele de la Corinth sunt publicate de Charles H. Morgan II, în CORINTH, XI, THE BYZANTINE POTTERY, Cambridge, Massachusetts, 1942, p.36-40, 178-181.

24. Așa le datează Gh.M.Morgan II; întrucât însă cel mai vechi nivel de al Corinth în care apar asemenea vase conține monede începând cu Leon al VI-lea (886-912) și terminând cu Constantin al VII-lea (913-959) (vezi Ch.H.Morgan II, OP.CIT., p.39, nota 8) se poate presupune că ele au început să fie modelate odată cu ultimii ani ai sec. IX

25. Alison Frantz, în HESPERIA VII, 1938, 3, p.434, p.457, fig.19/B1, p.459, fig.22, p.460, fig.24.

26. Ch.H.Morgan II, OP.CIT., p.40

27. În această situație, însă, suntem îndreptățiți să ne întrebăm de ce vasele *chafing dishes* nu apar în așezările de tip Dridu? Nu cumva totuși exemplarele de Bucov se datează în sec. XII-XIII?

(Publicat în SCIV, 30, 1979, p.469-475)

